

Kur'an ve Sünnet Işığında Osmanlı Ekonomisi ve Sanayileşme Hamlelerinin Değerlendirmesi

Erdal Arslan *

Makale Türü: Araştırma Makalesi | Article Type: Research Article

Öz: Bu çalışmada, Osmanlı Devleti'nin klasik dönem iktisadi yapısı ile 19. yüzyılda ivme kazanan sanayileşme ve mali modernleşme hamleleri, Kur'an ve Sünnet'i dikkate alarak temel iktisadi ilkeler çerçevesinde incelenmiştir. Osmanlı İmparatorluğu, İslam hukukunu (fıkıh) devletin temel dayanağı olarak kabul etse de, gelişen ekonomik ihtiyaçlar ve nakit darlığı, klasik fıkıh yorumlarının dışına çıkan bazı mali uygulamaları beraberinde getirmiştir. Özellikle para vakıfları, iltizam sistemi ve "muamele-i şer'iyye" başlığı altında meşrulaştırılan yöntemler bunların başında gelmektedir. Çalışmada, Osmanlı iktisadi zihniyetinin sacayakları olan iase, gelenekçilik ve fiskalizm ilkelerinin İslam fıkıhındaki karşılıkları analiz edilmiş; miri arazi rejimi ile vakıf müessesesinin servetin tabana yayılması noktasındaki rolü tartışılmıştır. Çalışmada ayrıca, padişahların örfi ve şer'i yetkileriyle gerçekleştirdikleri mali düzenlemeler, devletin kriz dönemlerinde başvurduğu tağşiş politikaları, kapitülasyonların zamanla kurumsal bir bağımlılığa dönüşmesi, Galata Bankerleri ve yabancı sermayeli bankalar aracılığıyla yürütülen borçlanma süreçleri, emisyon haklarının devri, 19. yüzyıldaki fabrikalaşma gayretleri ve Kırım Savaşı ile başlayan dış borçlanma süreci normatif İslam iktisadi açısından ele alınmıştır. Yapılan analizler neticesinde, klasik dönemdeki şer'i mülkiyet, adalet ve emanet bilincinin, geç dönemde yerini faiz mekanizmalarına (riba) ve dış iktisadi bağımlılığa bırakmasının, imparatorluğun mali çöküşünü (Duyun-u Umumiye) hızlandıran temel amillerden biri olduğu sonucuna varılmıştır. Ayrıca çalışmada, Osmanlı'nın Batı karşısındaki kurumsal dönüşüm hızı ile fıkhi içtihatların bu hıza dinamik bir yanıt verip veremediği sorunsalı da yapısal bir eksiklik olarak ele alınmıştır.

Anahtar Sözcükler: Osmanlı Ekonomisi, İslam İktisadı, Vakıf Sistemi, Kapitülasyonlar, Galata Bankerleri, Faiz (Riba), Sanayileşme.

* Prof Dr. Selçuk Üniversitesi, Konya, Türkiye; ORCID: 0000-0003-4892-2963 ,

E-mail: erdalarslan@selcuk.edu.tr,

Citation | Alıntı

Arslan, E. (2024). Kur'an ve Sünnet Işığında Osmanlı Ekonomisi ve Sanayileşme Hamlelerinin Değerlendirmesi. *Homo Islamicus: İslam Ekonomisi Çalışmaları Dergisi*, (1), e0102. <https://doi.org/10.5281/zenodo.21649739>

An Evaluation of the Ottoman Economy and Industrialization Initiatives in the Light of the Qur'an and the Sunnah

Abstract: This study examines the classical economic structure of the Ottoman Empire and the industrialization and fiscal modernization initiatives that gained momentum during the nineteenth century within the framework of fundamental economic principles, taking the Qur'an and the Sunnah into account. Although the Ottoman Empire accepted Islamic law (fiqh) as the fundamental basis of the state, evolving economic needs and shortages of cash gave rise to certain fiscal practices that departed from classical interpretations of fiqh. In particular, cash waqfs, the *iltizam* (tax farming) system, and methods legitimized under the concept of *mu'āmalah shar'iyah* were among the foremost of these practices. The study analyzes the counterparts in Islamic fiqh of the principles of provisionism (*iaşe*), traditionalism, and fiscalism, which constituted the pillars of the Ottoman economic mentality, and discusses the role of the *miri* land regime and the waqf institution in the broader distribution of wealth. The study also examines, from the perspective of normative Islamic economics, the fiscal regulations introduced by the sultans through their customary (*örfi*) and Sharī'ah-based (*şer'i*) authority, the debasement (*tağşiş*) policies adopted by the state during periods of crisis, the gradual transformation of the capitulations into institutional dependency, the borrowing processes carried out through the Galata Bankers and foreign-owned banks, the transfer of banknote-issuing privileges, the industrialization efforts of the nineteenth century, and the external borrowing process that began with the Crimean War. As a result of the analyses, it is concluded that the replacement, during the later period, of the classical principles of Sharī'ah-based property, justice, and trusteeship with interest-based mechanisms (*riba*) and external economic dependency was one of the principal factors that accelerated the fiscal collapse of the Empire (*Düyun-u Umumiye*). Furthermore, the study addresses as a structural deficiency the question of whether the pace of the Ottoman Empire's institutional transformation in the face of the West and Islamic legal reasoning (*ijtihād*) were capable of responding dynamically to this process.

Keywords: Ottoman Economy, Islamic Economics, Waqf System, Capitulations, Galata Bankers, Interest (Riba), Industrialization.

1. Giriş

Osmanlı İmparatorluğu, altı asrı aşkın egemenliği boyunca yalnızca askeri ve idari bir deha sergilemekle kalmamış, aynı zamanda kendine özgü ve fıkhi temel alan bir iktisadi nizam da inşa etmiştir. Klasik Osmanlı iktisadi zihniyeti; toplumun refahını ve mal arzının sürekliliğini hedefleyen iaşe (provizyonizm), mevcut sosyo-ekonomik dengeleri korumayı amaçlayan gelenekçilik ve hazine gelirlerini maksimize etmeyi öngören fiskalizm ilkelerine dayanmaktadır (Genç, 2000). Bu ilkeler, temelde İslam hukukunun (fıkıh) örfi hukukla harmanlanmasıyla şekillenmiştir. İslam'ın iktisadi hayata dair vazettiği emir ve yasaklar, mülkiyet hakkından piyasa denetimine kadar geniş bir yelpazede Osmanlı uygulamasının meşruiyet zeminini oluşturmuştur. İslam iktisadının temel direği ise “Allah alışverişi helal, faizi haram kıldı” (Bakara, 25/275)

ayetidir. Sünnet, haksız kazancı engellemek adına “el-harâc bi’d-damân” (kazanç riske tabidir) kaidelerini ortaya koymuştur.

Ancak Osmanlı Devleti, özellikle 16. yüzyıldan itibaren askeri ve idari harcamaları finanse edebilmek için nakit paranın nemalandırılmasına ihtiyaç duymuş; bu durum, ulema arasında “faize kılıf uydurulduğu” gerekçesiyle büyük tartışmalara yol açmıştır (Bulut, 2017; Tabakoğlu, 2012). Bu tartışmalar, fıkıh literatüründe statik bir hukuk anlayışı yerine, dönemin iktisadi gerçekliklerine (zaruret ve maslahat ilkelerine) dayanan dinamik bir “kamu hukuku” inşasının da habercisi olmuştur. Bu çalışmanın amacı; padişahların iktisadi yetki sınırlarını, kapitülasyonlar ve Galata Bankerleri gibi mali bağımlılık unsurlarını, para ve bankacılık imtiyazlarının yabancılara devredilmesi süreçlerini de kapsayacak şekilde, Osmanlı iktisadi verilerini İslam’ın iki temel kaynağı olan Kur’an-ı Kerim ve Sünnet ışığında bütüncül ve akademik bir perspektifle değerlendirmektir.

2. Padişahların Yetkileri, Örfi Hukuk ve İktisadi Müdahaleler

Osmanlı kamu hukukunda padişah, şer’i hukukun çizdiği sınırlar içinde kalmak kaydıyla, geniş bir “örfi hukuk” vazetme yetkisine (kanunname çıkarma) sahipti. İslam fıkıhındaki “siyaset-i şer’iyye” ve “maslahat-ı mürsele” (kamu yararı) ilkeleri, padişahlara iktisadi hayata doğrudan müdahale etme hakkı tanıyordu. Bu yetki çerçevesinde padişahlar; vergi yükümlülüklerini belirleme (tekâlif-i örfiyye), maden ocaklarının işletilmesini düzenleme, ticaret yollarının güvenliğini sağlama ve savaş dönemlerinde olağanüstü iktisadi tedbirler alma salahiyetine sahiptiler. Kur’an-ı Kerim’de yer alan “Ey iman edenler! Allah’a itaat edin, Peygamber’e itaat edin ve sizden olan idarecilere (ulû’l-emre) de itaat edin” (Nisâ, 4/59) ayeti, meşruiyet dairesindeki idari kararlara itaati dini bir vecibe kılmaktaydı.

Ancak padişahın bu geniş iktisadi yetkileri mutlak ve sınırsız değildi; İslami sınırlara tabi idi. İdari otoritenin aldığı kararların, İslam’ın adalet, mülkiyetin korunması ve zulmün önlenmesi gibi temel maksadına (hedeflerine) uygun olması şarttı. Geç dönemlerde hazinenin nakit ihtiyacını karşılamak adına padişah fermanlarıyla yürürlüğe konulan taşış kararları veya tebaa üzerindeki vergi yükünü artıran keyfi uygulamalar, ulema ve tebaa tarafından İslam’ın genel adalet ilkelerine aykırı bulunarak eleştirilmiştir. Sünnet’teki “Zarar vermek de zarara zararla karşılık vermek de yoktur” (İbn Mâce, Ahkâm, 17) hadisi, padişahların iktisadi düzenlemelerinde tebaaya zarar vermeme yükümlülüğünün teolojik sınırını çizmekteydi.

3. Arazi Yönetimi, Mülkiyet ve Vakıf Müessesesi

Osmanlı toprak rejiminin temelini oluşturan Miri Arazi sistemi, mülkiyeti devlete (rakabe), kullanım hakkı ise bir takım yükümlülükler karşılığında reayaya (halk) ait olan bir modeldir. Bu yapı, Kur’an-ı Kerim’de yer alan “Yeryüzü şüphesiz Allah’ındır; kullarından dilediğini ona varis kılar” (A’raf, 7/128) ayetinde ifade edilen mutlak

mülkiyetin yaratıcıya ait olduğu fikrinin yeryüzündeki hukuki bir yansımasıdır. İslam hukukunda toprak, bireyin sınırsızca sömürebileceği bir meta değil, toplumsal üretim ve adaletin sağlanması adına bir emanet olarak telakki edilir. Osmanlı Devleti Tımar sistemi vasıtasıyla toprağın boş kalmasını engellemiş, üretimi sürekli kılmayı dini ve hukuki bir vazife olarak tasarlamıştır. Toprağı üç yıl üst üste sebepsiz yere boş bırakanın elinden arazinin alınması (Çiftbozan resmi), İslam'ın üretimi teşvik eden ve atıllığı reddeden ruhuyla doğrudan örtüşmektedir.

Diğer taraftan, Osmanlı iktisadi ve sosyal hayatının merkezinde yer alan Vakıf sistemi, servetin tek bir elde toplanmasını engelleyen ve onu topluma arz eden en önemli mekanizmadır. Kur'an'da "Sevdiğiniz şeylerden Allah yolunda harcamadıkça iyiliğe eremezsiniz" (Âl-i İmrân, 3/92) ayetiyle teşvik edilen infak bilinci, Osmanlı toplumunda kurumsallaşmış bir yapıya bürünmüştür. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) bir hadis-i şeriflerinde buyurduğu şu düstur vakıfların teolojik temelini oluşturur: "İnsan öldüğü zaman amel defteri kapanır. Ancak üç şey hariç: Sadaka-i cariyeye (kesintisiz iyilik), faydalanan ilim ve kendisine dua eden hayırlı evlat" (Müslim, Vasiyye, 14). Vakıflar aracılığıyla camiler, medreseler, şifahaneler, aşevleri kamu yararına tahsis edilmiştir. Vakfedilen mülklerin satılamaması, devredilememesi ve rehnedilememesi kuralı, sermayenin tekelleşmesini önleyerek iktisadi adaleti tesis etmiştir (Tabakoğlu, 2016).

Osmanlı'nın ilerleyen yıllardaki finansal sıkıntılarından dolayı vergi toplama haklarını peşin para karşılığı mültezimlere devretmesi (İltizam sistemi), sosyal adalet açısından sorunlar doğurmuştur (Uzunçarşılı, 1988). Kur'an "Mallarınızı aranızda haksız yollarla yemeyin" (Bakara, 2/188) buyurur. İltizam sisteminde mültezimlerin, ödedikleri peşin parayı çıkarmak için halktan fahiş vergi toplamaları, Kur'an'ın emrettiği sosyal adaleti zedelemiştir (Tabakoğlu, 2012). İltizamın daha sonra Malikâne sistemine dönüştürülerek ömür boyu verilmesi ise, taşrada yerel güç odaklarının (ayanların) doğmasına ve İslam'ın "merkezi otoritenin adaleti koruma" yükümlülüğünün zayıflamasına yol açmıştır.

4. Kapitülasyonlar: Ahidnamelerden İktisadi Bağımlılığa

Klasik dönemde padişahların yabancı devletlere lütuf ve siyasi imtiyaz olarak verdikleri ticari muafiyetler (kapitülasyonlar), başlangıçta İslam hukukundaki "eman" ve "ahd" müesseselerine dayanmaktaydı. İslam fihhına göre gayrimüslim tüccarlara (müste'men) verilen ticaret güvencesi, ticaretin serbestçe yapılmasına ve devletlerarası ilişkilerin sulh içinde yürütülmesine hizmet ediyordu. Ancak 1740 yılında kapitülasyonların sürekli hale getirilmesi ve 19. yüzyılda Batılı devletlerin baskısıyla genişletilmesi, bu şer'i ve hukuki niteliği tamamen dönüştürmüştür. İmtiyazlar, yerli üreticiyi koruyan iç gümrük duvarlarının yıkılmasına ve Osmanlı coğrafyasının Batı sanayisinin açık pazarı haline gelmesine yol açmıştır.

Kur'an-ı Kerim, Müslümanların iktisadi ve siyasi bağımlılık altına girmesini tasvip etmemekte, bağımsızlığı esas almaktadır: “Allah, müminlerin aleyhine kafirlere asla bir yol (üstünlük) vermeyecektir” (Nisâ, 4/141). Ticari imtiyazların tek taraflı bir sömürü aracına dönüşmesi, bu ilahi hükmün ekonomik sahada zedelenmesi sonucunu doğurmuştur. Devletin kendi gümrük politikalarını özgürce belirleme yetkisini kaybetmesi, İslam kamu hukukundaki hâkimiyet ve velayet ilkeleriyle çelişmiş, yerli esnafın (Ahilik) korumasız kalarak çöküşünü hızlandırmıştır (Genç, 2000).

5. Piyasa Düzeni, Narh Sistemi ve Para Politikaları

Osmanlı iktisadi düzeninde serbest piyasa koşulları desteklenmekle birlikte, tüketicinin korunması ve haksız rekabetin önlenmesi adına “Narh” (fiyat sabitleme) ve “Muhtesib” (piyasa denetçisi) mekanizmaları işletilmiştir. İslam iktisat fıkhiinde asıl olan fiyatların arz ve talep dengesine göre serbestçe oluşmasıdır. Nitekim Medine döneminde fiyatların yükselmesi üzerine Hz. Peygamber’den fiyatları sabitlemesi istenmiş, ancak kendisi “Fiyatları tayin eden, darlık ve bolluk veren, rızıklandıran ancak Allah’tır” (Ebû Dâvûd, Büyû’, 49) buyurarak olağan şartlarda piyasaya doğrudan müdahaleyi reddetmiştir. Ancak sonraki dönem fakihleri, karaborsacılık (ihtikâr) ve tekel oluşturma gibi durumlarda, kamu yararını gözeterek narh uygulamasının meşru olduğunu savunmuşlardır. Osmanlı Devleti de bu fıkhi yorumu esas alarak narh sistemini titizlikle uygulamıştır.

Devletin mali bunalım dönemlerinde başvurduğu “Tağşiş” (akçenin içindeki gümüş oranının azaltılması) politikası ise İslam’ın ölçü, tartı ve mübadele ahlakıyla derin çelişkiler barındırmaktadır. Mutaffifin Suresi 1-3. ayetlerinde yer alan “Ölçüde ve tartıda hile yapanların vay haline! Onlar insanlardan bir şey ölçüp aldıklarında tam alırlar; kendileri onlara bir şey ölçtüklerinde veya tarttıklarında eksiltirler” ilahi uyarısı, paranın satın alma gücü için de geçerlidir. Paranın tağşiş edilmesi gerçekte paranın satın alma gücünü eriterek gizli bir enflasyona sebep olmuştur. Faiz benzeri bir haksız kazanç ve değer gaspı doğuran bu uygulama, klasik Osmanlı adalet çemberinin zedelenmesine yol açmıştır.

Osmanlı maliyesinin en tartışmalı unsurlarından biri de vakfedilen nakit paranın belirli bir kâr oranıyla (genellikle %10-15) ihtiyacı olanlara borç verilmesidir.

Borç veya ikraz anlamına gelen idâne (Çanlı, 2020: 173) işlemlerinde uygulanan muâmele oranları % 10 ile % 20 arasında değişmektedir. Uygulamada % 11, 25, % 12, 5, % 15 gibi farklı oranlar da görülmekle birlikte en çok uygulanan oran % 10’dur. Kanûnî döneminin ilk yıllarında muamele oranlarında görülen çeşitlilik zamanla kaybolmakta ve sonraki yıllarda % 10 oranı daha belirgin bir hale gelmektedir (Özcan, 2004: 66).

Değişik tarihlerde farklı oranların tespit edildiği görülmüş, daha çok ona on bir (%10) oranı ile muamele olunması fermanlara konu olmuş, fazlası yasaklanmışsa da

Ebussuûd Efendi'nin bir fetvasında da 1536 yılı sonlarında, kadıların muamele işlemlerinde ona on bir buçuktan (%15) fazlaya hükmetmemeleri istenmiştir. Vakıf paraların muamele oranı, zaman içinde çeşitli farklılıklar göstermiş ve %10 ilâ %20 arasında değişmiş; ancak genelde bu oran ona on bir ya da ona on bir buçuk (%10-15) olarak gerçekleşmiştir (Çınar, 2017: 156).

1851 Eytam Nizamnamesine göre, sandıktan alınan paranın kesesinden, altı kuruş on para faiz alınması kararlaştırılmıştır. Yani yıllık yüzde on beş faiz oranıyla para verilirdi. Eğer bu şartlarda yetimin parası kullanılamaz ve sandıkta kalır ise, paranın sandıkta bekletilmesi yerine, yetime menfaat temin etmek için kesesi beş kuruş faizle esnafa, tüccara, sarrafa vb. kişilere borç olarak verilebilirdi. Bu da yüzde on iki faiz oranına tekabül etmektedir. Genel olarak eytam (yetim) sandıklarında uygulanan faiz oranı, yıllık yüzde on beştir. Bu oran, sandıkların kuruluşundan 1876'ya kadar devam etmiştir. 1876 yılında I. Meşrutiyetin ilan edilmesinden sonra ortaya çıkan ekonomik kriz nedeniyle faiz oranı devletin müdahalesiyle üç yıl süre ile yüzde dokuz olarak uygulanmıştır (Çanlı, 2020: 178).

Osmanlı coğrafyasının farklı bölgelerindeki şer'îye sicili defterlerindeki borç senetlerine veya idane (borç) defterlerine bakıldığında sandıkların uyguladığı faiz oranı, genelde % 15 civarındadır. Para talebinin fazla olduğu dönemlerde bu oran yüzde on altıya kadar çıkmıştır. Talebin az olduğu dönemlerde ise, yüzde dokuz ilâ yüzde on civarında borç verilmiştir. Düşük faizle para arzı, daha çok Balkan Savaşları, I. Dünya Savaşı ve Millî Mücadele dönemlerinde yapılmıştır. Devletin sandıklardan aldığı borç paranın faiz oranı ise genel olarak her dönemde, yüzde on iki olmuştur (Çanlı, 2020: 179).

Kur'an-ı Kerim, borçtan elde edilen her türlü fazlalığı (ribâ) kesin olarak yasaklamıştır. Bu sebeple hangi gerekçe ile olursa olsun para vakıfları da dâhil anaparanın sabit bir getiriyle (nema) işletilmesi, özü itibarıyla faiz karakteri taşımaktadır (Türkmenoğlu, 2022).

Faizin kesin olarak haram olmasından ötürü bu yasağı aşmak için "bey' bi'l-vefâ" (Hile-i Şer'iyye) gibi yöntemler kullanılmıştır. Bunlardan birisi de borç alan kişinin, bir malını sembolik olarak borç verene satmış gibi görünmesi ve borcunu ödeyince malı geri alması şeklindedir. Bu süreçte borç veren, "malın kira bedeli" adı altında aslında paranın faizini tahsil etmekteydi (TDV İslâm Ansiklopedisi (1992). Bey'. 6. Cilt, İstanbul, ss. 13-19).

Sünnet perspektifinden bakıldığında, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) yasakladığı "îne satışı" (şeklen satış, özde faizli borç) ile bu yöntem arasında büyük benzerlikler bulunmaktadır. Osmanlı pratiğinde kullanılan yöntemlerde riskin sadece borçluya yüklendiği, sermaye sahibinin her durumda kazandığı bir yapı oluşturur ki; bu, Sünnet'teki adalet ve ortaklık ruhuyla da çelişir (Türkmenoğlu, 2022).

6. İç Borçlanma, Galata Bankerleri ve Geleneksel Finansın Sonu

18. yüzyılın sonlarından itibaren bütçe açıklarını kapatabilmek amacıyla geliştirilen Esham sistemi (gelir ortaklığı senetleri), Osmanlı maliyesinde önemli bir dönüm noktasıdır. Devlet, mukataa gelirlerini küçük paylara bölerek peşin para karşılığında satışa sunmuş, bu süreç geleneksel finans yapısını sarsarak faiz benzeri sabit getirili bir iç borçlanma mekanizması doğurmuştur. Bu finansal boşluğu dolduran ve kısa sürede sarayın en büyük alacaklısı haline gelen kesim Galata Bankerleri olmuştur. Devlet, savaş giderleri ve idari harcamalar için bu yerel sermayedarlardan yüksek faizli kısa vadeli avanslar almaya başlamıştır.

İslam iktisat ahlakı, paranın para doğurmasını (riba) ve emeğe dayanmayan haksız kazanç yollarını mutlak surette yasaklamaktadır. Kur'an-ı Kerim'de "Ey iman edenler! kat kat artırılmış olarak faiz yemeyin. Allah'tan sakının ki kurtuluşa eresiniz" (Âl-i İmrân, 3/130) buyrulmaktadır. Galata Bankerleri ile girilen bu mali ilişki biçimi, üretim ve yatırımdan uzak, tamamen faiz getirisine dayalı rantiyeye bir sınıfın doğmasına zemin hazırlamıştır. Bu durum, paranın servet sahipleri arasında dönüp duran bir güç haline gelmesini engelleyen şer'i ilkelere tamamen aykırı bir finansal yapının devlet eliyle yerleşmesine yol açmıştır.

7. Bankacılık İmtiyazları ve Emisyon Hakkının Yabancılar Devri

Mali bunalımın derinleşmesiyle birlikte Osmanlı Devleti, çağdaş bankacılık kurumlarının eksikliğini hissetmiş ve 1847 yılında Galata Bankerlerinin ortaklığıyla ilk Osmanlı bankası olan Bank-ı Dersaadet kurulmuştur. Ancak asıl kurumsal dönüşüm, yabancı sermayenin kontrolünde gerçekleşmiştir. İngiliz ve Fransız ortaklığıyla kurulan Bank-ı Osmanî-i Şahâne (Imperial Ottoman Bank), devletin adeta merkez bankası konumuna getirilmiştir. Bu bankaya kâğıt para basma (emisyon) hakkı, devlet gelirlerini toplama ve hazine ödemelerini yönetme gibi olağanüstü imtiyazlar ve tekel hakları verilmiştir.

Para basma (sikke kesme ve emisyon) hakkı, İslam kamu hukukunda devlet başkanı (imam/padişah) ve siyasi otoriteye ait en temel egemenlik (velayet) alametlerinden biridir. Bu hakkın yabancı sermayeli bir kuruluşa devredilmesi, devletin iktisadi velayet ve bağımsızlığını fiilen teslim etmesi anlamına gelmiştir. Sünnette paranın istikrarı ve adil mübadele aracı olması yönündeki vurgular, yabancı bankaların kâr maksimizasyonu ve faiz politikaları altında ezilmiştir. Devlet, kendi para politikası üzerindeki kontrolünü kaybederek batı finans kapitalizminin yapısal bir parçası haline gelmiştir.

8. 19. Yüzyıl Sanayileşme Hamleleri ve İktisadi Bağımsızlık Mücadelesi

Batı Avrupa'da gerçekleşen Sanayi Devrimi, Osmanlı iktisadi yapısını derinden sarsmıştır. İngiltere ile imzalanan 1838 Baltalimanı Ticaret Antlaşması, iç gümrük

vergilerini kaldırırken yabancı tüccarlara muazzam imtiyazlar tanımış, bu da yerli esnaf ve lonca sisteminin (Ahilik) çöküşünü hızlandırmıştır. Bu tehdide karşı Osmanlı devlet adamları, 19. yüzyılın ortalarından itibaren Beykoz Kâğıt Fabrikası, Hereke Dokuma Fabrikası ve Zeytinburnu Demir Fabrikası gibi ithal ikameci ağır sanayi hamlelerini başlatmışlardır. Bu sanayileşme hamleleri, fıkhi bakımdan Enfal Suresi 8/60. ayette yer alan ilahi emirle doğrudan gerekçelendirilebilir: “Onlara karşı gücünüzün yettiği kadar kuvvet ve savaş atları hazırlayın. Bununla Allah’ın düşmanını ve sizin düşmanınızı korkutursunuz”.

Ayette geçen “kuvvet” kavramı, çağın gerektirdiği her türlü teknik, askeri ve iktisadi donanımı kapsamaktadır. Osmanlı’nın fabrika kurma ve teknik eğitim veren Sanayi Mektepleri açma çabası, iktisadi sömürgeleşmeye karşı bir “teknolojik cihad” ve bağımsızlık mücadelesi olarak okunmalıdır. Ancak, sermaye yetersizliği ve nitelikli işgücü eksikliği gibi yapısal sorunlar nedeniyle bu hamleler batı ile rekabet edecek düzeye ulaşamamıştır. Bunun yanı sıra, yerli sanayinin kurumsal bir korumacılık mekanizmasından (Baltımanı nedeniyle) mahrum kalışı, fıkhi “zararı defetmek celbi menfaatten evladır” genel kaidesinin iktisat politikasında tam uygulanmadığını göstermektedir.

9. Dış Borçlanma, Faiz (Riba) Kısıncısı ve Duyun-u Umumiye

Osmanlı Devleti, sanayileşme hamlelerini finanse etmek ve bütçe açıklarını kapamak amacıyla ilk kez 1854 Kırım Savaşı esnasında İngiltere ve Fransa’dan dış borç almıştır. Bu adım, imparatorluğun iktisadi çöküşünün dönüm noktası olmuştur. Kur’an-ı Kerim’de faiz (riba) kesin bir dille haram kılınmış ve toplumsal çöküş nedeni olarak gösterilmiştir: “Faiz yiyenler, ancak şeytanın çarptığı kimsenin kalktığı gibi kalkarlar. Oysa Allah, alışverişi helal, faizi haram kılmıştır” (Bakara, 2/275). İslami finans ilkelerinin göz ardı edilerek batılı kapitalist piyasalardan yüksek faizlerle alınan borçlar, üretken yatırımlara dönüştürülememiş; saray inşaatları ve vadesi gelen borçların faiz ödemeleri için harcanmıştır.

Kısa sürede borç sarmalına giren devlet, 1875 yılında Ramazan Kararnamesi ile moratoryum (mali iflas) ilan etmiştir. 1881 yılında imzalanan Muharrem Kararnamesi ile de imparatorluğun ana gelir kaynaklarına el koyan uluslararası bir kurum olan Duyun-u Umumiye (Genel Borçlar İdaresi) kurulmuştur. Bu durum, Kur’an’da geçen “Allah, müminlerin aleyhine kafirlere asla bir yol (üstünlük) vermeyecektir” (Nisâ, 4/141) ayetindeki “velayet ve bağımsızlık” ilkesinin iktisadi sahada fiilen çiğnenmesi anlamına gelmiştir.

Tablo 1: Osmanlı Mali Bağımlılık Süreci ve İktisadi Dönüm Noktaları

Yıl	Tarihi Olay ve Antlaşma	Mali/İktisadi Niteliği	İslami/Hukuki Sonucu
-----	-------------------------	------------------------	----------------------

1740	Kapitülasyonların Sürekli Hale Gelmesi	Ticari muafiyetlerin yabancılara kalıcı verilmesi	Ekonomik egemenlik hakkının sınırlandırılması
1838	Baltalimanı Ticaret Antlaşması	Gümrük duvarlarının indirilmesi	Yerli üreticinin himayeden mahrum kalması
1847	Bank-ı Dersaadet'in Kurulması	Geleneksel finans dışı ilk modern banka denemesi	Riba eksenli rantiyeye finansman sisteminin kurumsallaşması
1854	İlk Dış Borçlanma (Kırım)	Yabancı sermayeden faizli kredi	Riba sistemine giriş, velayetin zedelenmesi
1863	Bank-ı Osmanî-i Şahâne'ye İmtiyaz Verilmesi	Emisyon (para basma) ve maliye hakkının yabancı sermayeye devri	Devletin iktisadi velayet ve bağımsızlığının fiilen kaybı
1875	Ramazan Kararnamesi	Devletin iflas ve moratoryum ilanı	Mali taahhütlerin yerine getirilememesi
1881	Muharrem Kararnamesi	Gelirlere yabancıların el koyması (Duyun-u Umumiye)	Ekonomik egemenlik ve istiklalın tam kaybı
1954	Borçların Son Taksiti	Türkiye Cumhuriyeti eliyle tasfiye	Yüzyıllık mali ipoteğin nihayete ermesi

10. Sonuç

Osmanlı iktisat tarihi, İslam ekonomi teorisi ve ahlak fıkıhı açısından derin dersler barındıran muazzam bir tecrübedir. Klasik dönemde mülkiyeti Allah'ın bir emaneti olarak gören arazi yönetimi, serveti tabana yayan vakıf müessesesi ve kul hakkını gözetken lonca ile narh sistemleri, imparatorluğun yüzyıllarca adalet ve istikrarla hükmetmesini sağlamıştır. Ancak, daha sonraki yıllarda Ebussuud Efendi gibi ulemanın “zaruret” ve “kamu yararı” (maslahat) gerekçesiyle verdiği onaylar, sistemi şeklen şer'i kılmış olsa da; Kur'an'ın faizsiz toplum idealine ve Sünnet'in risk odaklı ticaret ahlakına tam olarak uymadığı görülmektedir. Sistem, haramı helal kılmak için kurgulanan teknik kılıflar üzerinden yürütülmüş, bu da İslam iktisadının özündeki ahlaki derinliğin yerine şekilci bir meşruiyetin geçmesine neden olmuştur.

Geç dönemde padişahların örfi yetkilerini ağır vergiler yönünde kullanması, ahitnamelerle başlayan kapitülasyonların kurumsal bağımlılığa dönüşmesi, Galata Bankerleri kanalıyla örülen iç borç ağları ve en nihayetinde emisyon ile bankacılık

haklarının yabancılara devredilmesi çöküşün yapısal basamaklarını oluşturmuştur. Küresel ölçekte yaşanan Sanayi Devrimi'ne zamanında yerli alternatifler üretilmemesi ve Batı'nın faizli borç tuzağına (riba) düşülmesi çöküşü kaçınılmaz kılmıştır. Sonuç olarak, Osmanlı iktisadi tecrübesi; ahlaktan, üretimden ve şer'i ilkelere (Kur'an ve Sünnet'ten) kopan bir finansal yapının, ne kadar büyük olursa olsun bir imparatorluğu bile mutlak bir çöküşe sürükleyeceğini kanıtlayan iktisadi bir ibret vesikasıdır.

Kaynakça

- Bardakoğlu, A. (1992). Bey'. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 6, ss. 13–19). TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. <https://islamansiklopedisi.org.tr/bey--fiki> [Scholar]
- Bulut, M. (2017). Modern iktisat-finance geleneği ve Osmanlılar. *İslam Ekonomisi ve Finans Dergisi (İEFD)*, 3(1), 33–59. [Scholar]
- Bulut, M., & Korkut, C. (2016). Finansal istikrar ve para vakıfları etkisi: Rumeli para vakıfları örnekleri. *İslam Ekonomisi ve Finans Dergisi (İEFD)*, 2(1), 55–76. [Scholar]
- Çanlı, M. (2020). Eytam sandıklarının para arzı (idane defterleri) ve sandıklardan yetimlerin faydalandırılması (1851–1926). *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (24), 163–193. https://www.tarihinpesinde.com/dergimiz/sayi24/S24_07.pdf [Scholar]
- Çınar, H. (2017). Osmanlı döneminde Rumeli'de vakıf paranın kullanılması aranan şartlar. *Adam Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(2), 149–165. <https://search.trdizin.gov.tr/yayin/detay/270197> [Scholar]
- Diyanet İşleri Başkanlığı. (t.y.). *Kur'an Yolu meali ve tefsiri*. 28 Temmuz 2026 tarihinde <https://kuran.diyanet.gov.tr/Tefsir> adresinden erişildi. [Scholar]
- Ebû Dâvûd, S. b. E. (t.y.). *Sünen-i Ebû Dâvûd*. Çağrı Yayınları. [Scholar]
- Genç, M. (2000). *Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet ve ekonomi*. Ötügen Neşriyat. [Scholar]
- Müslim b. H. (t.y.). *el-Câmiu's-sahîh*. Çağrı Yayınları. [Scholar]
- Özcan, T. (2004). Kanûnî dönemi Üsküdar para vakıfları. İçinde *Üsküdar Sempozyumu I: 23–25 Mayıs 2003, bildiriler* (ss. 57–67). Üsküdar Belediyesi. https://isamveri.org/pdfdr/D096029/2004/2004_OZCANT.pdf [Scholar]
- Tabakoğlu, A. (2012). *Türkiye iktisat tarihi*. Dergâh Yayınları. [Scholar]
- Taboola, A. (2016). *Osmanlı mâlî tarihi*. Dergâh Yayınları. [Scholar]
- Türkmenoğlu, M. A. (2022). Para vakfı: Faizli dindarlık mı? Karz-ı hasen mi? Bir anlamlandırma denemesi. *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(2), 297–314. <https://doi.org/10.18026/cbayarsos.1069736> [Scholar]
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı Devleti'nin merkez ve bahriye teşkilâtı*. Türk Tarih Kurumu Yayınları. [Scholar]